

Қалимолдаев Алмас Мақсатұлының «6D051800 – Жобаларды басқару» мамандығы бойынша «Қазақстан Республикасының нақты секторын несиелейтін банктердің проблемалық активтерін басқаруда жобалық тәсілді дамыту» тақырыбында философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін орындаған диссертациясының аннотациясы

Жалпы сипаттама. Бірінші тарауда проблемалық активтерді басқарудың теориялық-әдіснамалық негіздері қарастырылды. Проблемалық активтердің мән-маңызын және олардың жіктелуінің экономикалық талдауы ұсынылды. Экономиканың нақты секторын несиелеу барысында проблемалық активтердің қалыптасуының негізгі себептері анықталды, сондай-ақ проблемалық несиелеуді басқару бағытындағы әлемдік тәсілдер эволюциясы айқындалды. Басқарудың тиімділігін арттыру құралы ретіндегі жобалық әдіске ерекше назар аударылды, бұның өзі ұсынылып отырған зерттеудің әдіснамалық негізін салуға және проблемалық активтерді басқарудың зерттеушінің өзінің моделін әзірлеуге мүмкіндік берді.

Екінші тарауда Қазақстан Республикасында экономиканың нақты секторын несиелеудің жай-күйін және коммерциялық банктердің проблемалық активтерінің динамикасын талдау жүзеге асыралды. Проблемалық несиелеуді басқарудың қазіргі қолданыстағы модельдері бағаланды, басқарудың тиімділігін төмендететін институциялық, ұйымдастырушылық және құқықтық шектеулер айқындалды. Берілген талдаулар несиелеу портфелінің сапасын мейлінше икемді және тиімді бақылауды қамтамасыз ету мақсатында проблемалық активтерді басқарудың дәстүрлі процестік модельдерінен жобалық-бағдарлық басқаруға көшудің қажеттігін негіздеді.

Үшінші тарауда проблемалық активтерді қалыптастыруға макроэкономикалық және әлеуметтік факторлардың әсері талданды, ол регрессивтік-модельдеу, уақытша қатар және құрылымдық модельдер (PLS-SEM) қолданыла отырып, атқарылды. Ішкі және сыртқы модельдер бағаланды, болжаулар тексерілді, проблемалық несиелеудің негізгі детерминанттары анықталды, мұнда жалпы ішкі өнім, инфляция, пайыздық төлем мөлшерлері және валюталық тербелістер қоса қаралды. Бұл қол жеткізілген нәтижелер жүйелік тәуекелдерді анықтауға және оларды банк активтерін жобалық басқару негізінде азайтудың басты бағыттарын анықтау мүмкіндіктерін туғызды.

Төртінші тарау Қазақстан экономикасының нақты секторын несиелейтін банктердің проблемалық активтерін басқарудағы жобалық тәсіл моделін әзірлеуге арналды. Жобалық тәсіл нысандарын, олардың салалық тегін және несиелеудің проблемалығының сатысын ескере отырып, таңдау жолдары қалыптастырылды. Банк жүйесінің математикалық моделі құрылды, мұнда негізгі агенттер анықталды: қалыпты активтері бар коммерциялық банктер, коммерциялығы «нашар» банк, Орталық банк (қаржылық реттеуші) және Проблемалық несиелер қоры. Ұятты активтерді басқарудың мүмкін болатын сценарийлері әзірленді, соның ішінде: қайта құрылымдау, жаңадан

несиелеу, қайтарылымсыз сату және проблемалық активтерді қайта сатып алу қамтылды. Салық төлеушілер үшін күтілетін шығындар есептелінді, сонымен қатар банктік секторды қалпына келтіруге және несиелеудің дағдарысқа ұшырауын болдырмау шаралары бағаланды.

Қортындысында диссертациялық зерттеудің нәтижелері мен қорытынды тұжырымдары бойынша жалпы жинақталынған талдау жасалып, жұмыс барысында экономиканың нақты секторының мекемелерін несиелейтін банктердің проблемалық активтерін талдау бойынша кешенді жұмыс атқарылды, мұнда экономиканың нақты секторының мамандандырылуы, макроэкономикалық детерминант және Қазақстан банк жүйесінің ерекшеліктері ескерілді.

Тұтастай алғанда, зерттеу проблемалық активтерді басқаруда жобалық тәсілге көшу стратегиялық негізді екенін және ол банктердің несиелеу портфелінің сапалы мен сенімділігін арттыратынын көрсетті, банк жүйесінің тұрақтылығына, сондай-ақ Қазақстан Республикасы экономикасының нақты секторын қолдауға ықпал ететіні дәйектелді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тұрақсыз макроэкономикалық орта жағдайында және несиелік тәуекел проблемасының өсуі жағдайында банктердің проблемалық активтерін басқару мәселесі аса өзекті бола түседі. Қазақстан Республикасының банк жүйесі экономиканың нақты секторын белсенді несиелей отырып, жұмыс істемейтін несиелердің үлесінің артуына тап болады, бұның өзі банктердің қаржылық тұрақтылығына, инвестициялық белсенділігіне және де елдің экономикалық өсуіне теріс әсерін тигізеді.

Соңғы жылдардың тәжірибесі көрсеткендей, реттеуші тарапынан жүргізілген банк секторын құрылымдық «тазалау» қаржы жүйесінің тұрақтылығын арттыруға, адал емес қатысушылар санын қысқартуға және тұтынушылардың сенімін нығайтуға мүмкіндік етті. Қазіргі уақытта негізінен нарықта қаржылық-есептіліктің халықаралық стандарттарына сәйкес келетін және Қаржылық нарықты реттеу мен дамыту бойынша агенттіктің талаптарына сәйкес банктер қызмет етеді. Дегенмен, несиелік тәуекелдің өсуіне және проблемалық активтердің жиналып қалуына байланысты сын-көздерлер сақталуда, әсіресе, ол геосаяси тұрақсыздық, цифрлық өзгерістер мен тұтынушылар қажеттіліктерінің өзгермелілігі жағдайында айқын байқалады.

Зерттеудің өзектілігі банктердің проблемалық активтерін басқаруда жобалық әдістерді жүйелеудің және енгізудің объективті қажеттілігінен туындайды. Жобалық тәсілді пайдалану проблемалық активтермен жұмыс үдерістерін құрылымдауға, жұмыс істемейтін несиелердің (NPL) деңгейін азайтуға мүмкіндік береді, мерзімдерді, қорларды және нәтижелерді айқын жоспарлау мен бақылауды қамтамасыз етеді, сондай-ақ басқарушылық шешімдердің ашық әрі нәтижелі болуын арттырады.

Қазақстан Республикасы экономикасының нақты секторын несиелеуге бағдарланған банктердің проблемалық активтерін басқаруда жобалық тәсілді қолданудың әдіснамалық негіздерінің жеткіліксіз әзірлегені де тақырыпқа қосымша мәнділік береді. Атап көрсетілген жағдайлар осы салада жобалық

әдістердің дамытылуы мен енгізілуі бойынша іс жүзіндегі ұсыныстарды ғылыми негіздеу және әзірлеудің аса қажеттілігін анықтайды.

Зерттеу тақырыбының ғылыми зерттелу дәрежесі. Әр түрлі салалық бағыттағы жобаларды басқару жүйелерінің қалыптасуы мен даму заңдылықтары мәселелері белгілі шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен көрініс тапқан. Атап айтқанда, олар: Г. Дитхельм, Р. Арчибалд, Э. Йордон, Э. Ферн, О.И. Боткин, В.И. Голиков, Г. Джафари, В.В. Ильин, Д. Милошевич, В.И. Некрасов, Ю.К. Перский, Е.В. Попов, А.Н. Пыткин, М.Л. Разу, О.А. Романова, А.И. Татаркин және т.б.

Қазақстан банк саласында проблемалық қарыздылықты басқарудың жеке аспектілері У.Б. Баймуратов, А. Есентугелов, Н.К. Кучукова, М.Б. Кенжегузин, Г.Т. Калиева және т.б. отандық экономистер еңбектерінде көрініс тапқан.

Отандық экономикалық ғылымда шартты түрде жаңа бағыт болып саналатын жобалық басқару теориясы Қазақстанда соңғы он жылда белсенді даму үстінде. Ал оның қалыптасуына А.Ф. Цеховой, Т.С. Саткалиева, А.Н. Саханова, К.С. Мухтарова, О.С. Сабден, С.Т. Купешова, С.Б. Абдыгаппарова, А.Б. Майдырова және т.б. елеулі үлес қосты.

Банктердің проблемалық активтерін басқару теориясы мен практикасы саласындағы отандық және шетелдік зерттеушілердің айтарлықтай айқын жетістіктеріне қарамастан, көптеген теориялық қағидаттар мен қолданбалы тәсілдер бұрынғыша жеткілікті әзірленбеген күйінше қалуда, ал олардың кейбірі ғылыми талас туғызады. Мұнымен қоса, проблемалық және стандартты банктік қарыздылықты басқаруда жобалық әдістерді қолданудың нақты қажеттілігіне қарамастан, бұл бағыт отандық ғылым мен практикада іс жүзінде тиісті дамымағанын айту қажет.

Нақты сектор кәсіпорындарын несиелеу және олардың кредиторлары болып табылатын банктердің проблемалық активтерін жобалық басқару мәселелері отандық ғылыми әдебиетте ішінара түрде зерттелген, ал кейбір қырлары экономист-ғалымдардың назарынан тыс қалып қойған. Нақты сектордың инвестициялық үдерістеріне қатысатын екінші деңгейлі банктердің проблемалық активтерін басқару жүйесін құруға арналған кешенді қазақстандық зерттеулердің болмауы диссертациялық зерттеу тақырыбын таңдауды, оның өзектілігін, мақсаты мен міндеттерін айқындады.

Зерттеу нысаны – Қазақстан Республикасы экономикасының нақты секторын несиелейтін банктердің проблемалық активтері.

Зерттеу пәні – активтерді жіктеу, оларды таңдау әдістері, ұйымдастыру модельдері және қайта құрылымдау сценарийлерін қоса алғанда, проблемалық активтерді жобалық басқарудың әдіснамалық және практикалық аспектілері.

Зерттеу мақсаты – Қазақстан Республикасы экономикасының нақты секторын несиелейтін банктердің проблемалық активтерін басқару үшін әдіснамалық негізделген жобалық тәсілді макроэкономикалық факторларды, банк жүйесінің ерекшеліктерін және экономиканың нақты секторының өзіне тән сипатын ескере отырып әзірлеу.

Белгіленген мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей зерттеу міндеттері анықталды:

- Банктердің проблемалық активтерінің экономикалық мәні мен жіктелуін зерттеу;
- Экономиканың нақты секторын несиелеуде проблемалық активтердің қалыптасу себептерін анықтау;
- Әлемдік практикадағы проблемалық активтерді басқаруға эволюциялық тәсілдердің икемді сипатын біртіндеп анықтау;
- Жобалық тәсілді проблемалық активтерді басқарудың тиімділігін арттыру құралы ретінде қарастыру;
- Қазақстан Республикасы банктерінің нақты секторын несиелеудің жай-күйін және проблемалық активтерінің динамикасын талдау;
- Проблемалық активтерді басқарудың қазіргі қолданыстағы моделін бағалау және жүйелі шектеулерді анықтау;
- Құрылымдық модельдеуді (PLS-SEM) қолданып, проблемалық активтердің қалыптасуына макроэкономикалық факторлардың ықпалын зерттеу;
- Негізгі агенттерді және басқару сценарийлерін айқындай отырып, проблемалық активтерді жобалық басқарудың математикалық және ұйымдастырушылық моделін әзірлеу;
- Банк жүйесін қайта құру мен тұрақтандыру тиімділігін арттыру үшін жобалық тәсілді енгізу бойынша ұсыныстарды жалғастыру.

Диссертациялық зерттеудің әдіснамалық негізі. Жұмыста жалпы ғылыми және арнайы зерттеу әдістері қолданылды: жүйелік талдау, құрылымдық модельдеу (PLS-SEM), математикалық модельдеу, салыстармалы талдау, сценарийлік жобалау, жобалық басқару әдістері.

Диссертациялық зерттеудің нормативтік негізі. Ақпараттық базаға Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік актілері, ҚР Президентінің Жарлықтары, мемлекеттік және қаржылық институттардың ресми есептері, ҚР Ұлттық банкінің материалдары, рейтингілік агенттіктер материалдары, Жобаларды басқарудың халықаралық стандарттары, экономиканың нақты секторының кәсіпорындары бойынша статистикалық деректері.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертацияда Қазақстан экономикасының нақты секторын несиелейтін банктердің проблемалық активтерін басқаруда жобалық тәсілді қолдануды әзірлеу мен теориялық негіздеуге, сондай-ақ оны іске асыру алгоритмін ұсынуға негізделген жаңа ғылыми нәтижелер алынды.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы қорғауға ұсынылатын негізгі қағидалармен айқындалады.

Ғылыми жаңалық ретінде қол жеткізілген негізгі нәтижелерге келесілер жатады:

1) Банктердің проблемалық активтерін жобалық басқарудың тұжырымдамалық моделі әзірленді. Ол басқару объектілерін саласы, проблемалылық деңгейі және қарыз алушының экономикалық өміршендігі

бойынша жіктеу әдістемесін қамтиды, бұл NPL-дерді мақсатты бақылауды және тиімді қайта құрылымдауды қамтамасыз етеді.

2) Проблемалық активтер деңгейін бағалауға макроэкономикалық детерминанттарды (инфляция, пайыздық мөлшерлемелер, ЖІӨ өсімінің қарқыны, валюта бағамының ауытқуы) интеграциялау әдістемесі ұсынылды. Бұл NPL динамикасын болжауға және сандық деректер негізінде басқарушылық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

3) Проблемалық несиелерді басқарудың әртүрлі сценарийлерін талдау мақсатында негізгі агенттер – қалыпты активтері бар банктер, «нашар» банк, Орталық банк және Проблемалық активтер қоры – айқындалған Қазақстан Республикасының банк жүйесінің математикалық моделі жасалды.

4) Банктер мен мемлекеттің зиян шегуін мейлінше азайтуға мүмкіндік беретін қайта құрылымдау, уытты активтерді сату мен қайта сатып алу, жаңадан несиелеулерді қамти отырып, экономиканың нақты секторын несиелеуге бағдарланған банктердің проблемалық активтерін жобалық басқару сценарийі түзілді.

5) Қазақстан Республикасы экономикасының нақты секторын несиелеудің тұрақтылығын қамтамасыз етуге, үдерістердің ашықтығын арттыруға және әрекет ету уақытын қысқартуға бағытталған проблемалық активтерді басқаруға жобалық тәсілді енгізу бойынша практикалық ұсыныстар жасалды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Зерттеудің теориялық маңыздылығы экономиканың нақты секторын несиелейтін банктердің проблемалық активтерін басқаруға арналған жобалық тәсілдің кешенді тұжырымдамасының әзірленуімен анықталады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы материалдық және адам ресурстарын шектеу жағдайында жобалық тәсіл моделін коммерциялық банктер жұмысына енгізу мүмкіндігінің болуымен дәйектелінеді.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Жоғары экономика мен бизнес мектебінің «Менеджмент» кафедрасында орындалды. Зерттеу материалдары келесі ұйымдарда талқыланды және жарық көрді: «Optimization and applications» IX Халықаралық ғылыми конференциясында (Оптимизация-2018), «Distressed assets in a normative dynamic model of Kazakh economy» баяндамасында (Petrovac, Montenegro, October, 2018), «Book of abstracts» (Moscow, Dorodnicyn Computing Centre, FRC CSCRAS, 2018, «Economics, Business & Finance» 11 Халықаралық ғылыми симпозиумда, Latvia, Jurmala, Juli 15-19, «Impact of macroeconomic indicators on non-performing loans (NPLS)» баяндамасында, «Algorithm of the project approach to anti-crisis management of banks problem assets at the 11th International Scientific Symposium «Economics Business & Finance» баяндамасында Latvia, Jurmala, Juli 15-19; «Analysis of International Project Managements Standards in Economics» баяндамасында, at the X International Scientific-Practical

Conference «Membership in the WTO: Prospects of Scientific Researches and International Technology Marcet», October 22-24, 2025, Ottawa, Canada.

Диссертациялық зерттеу нәтижелері 20 ғылыми мақалада (оның ішінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған басылымдарда 5 мақала, Scopus деректер базасында 6 мақала) жарияланды. ҚР Мемлекеттік реестрінде ЭЕМ-ге арналған бағдарлама «Талдау әдісін қолдана отырып, несиелік қабілеттілік параметрлері бойынша қарыз алушыларды ранжирлеу» өнертабысына авторлық құқық тіркелді (№ 26014 2022 ж. 12 мамыр).